HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

OROL FOJIASINING AHOLI SALOMATLIGI VA TURMUSH,TARZIGA TA'SIRIDAGI, MUAMMOLAR

G.I.Baxtiyarov
Toshkent Gumanitar Fanlar universiteti Tarix fakulteti 2-bosqich talabasi

Toshkent Gumanitar Fanlar universiteti Amaliy va gumanitar fanlar kafedrasi asisstent o`qituvchisi Ilmiy rahbar: **L.Ataxanova**

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.24109973

Annatatsiya: Mazkur maqolada Orol dengizining qurishi natijasida yuzaga kelgan ekologik inqirozning Orolbo‘yi hududida yashovchi aholi salomatligi va turmush tarziga ta’siri bilan bog‘liq asosiy muammolar tarixiy va ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Orol dengizining qisqarishiga olib kelgan tarixiy omillar, suv resurslaridan foydalanish siyosati, dengiz tubining qurishi, atmosfera havosining tuz va chang zarrachalari bilan ifloslanishi, ichimlik suvi bilan bog‘liq muammolar, aholining salomatligi, iqtisodiy faoliyati, migratsiyasi va ijtimoiy hayotidagi o‘zgarishlar o‘rganilgan.

1960-yildan keyingi davrda Orol dengizi maydoni va suv hajmining keskin qisqarishi ilmiy manbalar asosida ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, ekologik inqirozning bolalar va boshqa zaif guruhlar salomatligiga ta’siri hamda Orolbo‘yi aholisi turmush tarzining o‘zgarishi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Orol dengizi, Orolbo‘yi mintaqasi, ekologik inqiroz, aholi salomatligi, turmush tarzi, tuz-chang bo‘ronlari, ichimlik suvi, migratsiya, ijtimoiy masalalar.

Абстракт: В статье анализируются основные проблемы, связанные с влиянием высыхания Аральского моря на здоровье населения и образ жизни жителей Приаралья. Рассматриваются исторические причины экологического кризиса, сокращение водных ресурсов, высыхание морского дна, загрязнение атмосферного воздуха солепылевыми частицами, проблемы питьевой воды, состояние здоровья населения, экономические трудности, миграционные процессы и социальные изменения.

На основе научных источников рассматривается динамика сокращения площади и объёма Аральского моря после 1960 года. Особое внимание уделяется воздействию экологического кризиса на здоровье детей и других уязвимых групп населения.

Ключевые слова: Аральское море, Приаралье, экологический кризис, здоровье населения, образ жизни, солепылевые бури, питьевая вода, миграция, социальные проблемы.

Annotation: This article analyzes the major problems associated with the impact of the Aral Sea disaster on public health and the lifestyle of the population living in the Aral Sea region. The study examines the historical causes of the environmental crisis, the reduction of water resources, the desiccation of the sea bed, air pollution caused by salt and dust particles, drinking water

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

problems, health conditions, economic difficulties, migration, and social changes. The decline in the area and water volume of the Aral Sea after 1960 is examined using scientific sources. Particular attention is paid to the effects of the environmental crisis on children and other vulnerable groups

Keywords: Aral Sea, Aral Sea region, environmental crisis, public health, lifestyle,

salt-dusstorms,drinking,water,migration,social,problems.

Orol dengizining qurishi XX asrning eng yirik ekologik fojialaridan biri sifatida tarixga kirgan. Bir vaqtlar Markaziy Osiyoning eng yirik ichki suv havzasi bo‘lgan Orol dengizi 1960-yilda taxminan 68 000 km² maydonga ega bo‘lgan va o‘sha davrda dunyodagi to‘rtinchi yirik ko‘l hisoblangan. 1960-yillardan boshlab Amudaryo va Sirdaryo suvlarining katta qismining sug‘oriladigan qishloq xo‘jaligiga yo‘naltirilishi natijasida dengizning tabiiy suv balansi buzildi. Ilmiy tadqiqotlar Orolning zamonaviy qisqarishining asosiy sababini aynan sug‘orish uchun suv olishning keskin kengayishi bilan bog‘laydi. [1]

Orol dengizining qisqarish jarayoni juda tez kechgan. 1960-yilda uning maydoni 68 000 km² atrofida bo‘lgan bo‘lsa, 2010-yilga kelib 14 280 km² gacha kamaygan. Shu davrda suv hajmi 1 093 km³ dan 98,1 km³ gacha tushgan, suvning sho‘rligi esa 10 g/l dan 130 g/l gacha oshgan. Bu raqamlar Orol fojiasining miqyosini aniq ko‘rsatib beradi. [1] Boshqa tadqiqotlarda 1960–2018-yillar oralig‘ida Orol dengizi maydoni qariyb 60 156,5 km² ga, ya’ni 87,85 foizga qisqargani va suv hajmining umumiy yo‘qotilishi taxminan 1 000,51 km³ ni tashkil etgani qayd etilgan. Tadqiqotchilar uzoq muddatli o‘zgarishlarning asosiy harakatlantiruvchi omillari sifatida inson faoliyati, ayniqsa suv omborlari va sug‘orish tizimlarini ko‘rsatadi. [2]

Orol dengizining qurishi natijasida yuzaga kelgan ekologik o‘zgarishlar hududdagi aholi hayotiga bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Dengizning chekinishi natijasida katta maydondagi dengiz tubi ochilib, yangi cho‘l hududi — Orolqum shakllandi. Qurigan tubdan shamol orqali tuz va chang zarralarining havoga ko‘tarilish. Orolbo‘yi hududidagi ekologik sharoitning og‘irlashishiga sabab bo‘ldi. Ilmiy tadqiqotlarda ayrim yillarda shamol atmosferaga katta miqdorda sho‘r va ifloslangan changni olib chiqishi,qayd,etilgan.[1]
Mazkur jarayonning eng xavfli jihatlaridan biri shundaki, ekologik muammo inson salomatligi bilan chambarchas bog‘lanib ketdi. Chang va tuz zarrachalarining atmosfera havosida ko‘payishi nafas olish tizimiga qo‘shimcha yuklama yaratadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti O‘zbekiston hududidagi chang bo‘ronlarini suv tanqisligi, qurg‘oqlik va yerlarning degradatsiyasi bilan bog‘laydi hamda yuqori konsentratsiyadagi mayda zarrachalar inson salomatligi uchun muhim xavf ekanligini qayd etadi. [3]

Orol fojiasining aholi turmush tarziga ta’siri ham juda keng ko‘lamli bo‘ldi. Dengizning qisqarishi bilan baliqchilik, baliqni qayta ishlash va unga bog‘liq boshqa xo‘jalik tarmoqlari tanazzulga uchradi. Natijada dengizga yaqin yashovchi aholining an’anaviy daromad manbalari qisqardi. Bu esa ishsizlik, iqtisodiy qiyinchilik va migratsiya kabi yangi muammolarning yuzaga kelishiga sabab

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

bo‘ldi.
Shuningdek, Orolbo‘yi hududidagi ekologik o‘zgarishlar ichimlik suvi masalasini ham murakkablashtirdi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti Qoraqalpog‘iston hududidagi ekologik va ijtimoiy o‘zgarishlar sharoitida ichimlik suvi tanqisligi, oziqlanish bilan bog‘liq muammolar va aholining umumiy sog‘liq holatining yomonlashuvini muhim masalalar sifatida qayd etgan.

Shu sababli Orol fojiasini faqat geografik yoki ekologik hodisa sifatida baholash yetarli emas. Mazkur fojia tarixiy jihatdan insonning tabiiy resurslardan foydalanish siyosati bilan bog‘liq bo‘lib, uning oqibatlari tibbiyot, iqtisodiyot, demografiya, migratsiya va kundalik turmush tarzida namoyon bo‘lgan,kompleks,muammolar,majmuini,shakllantirdi.
Tadqiqotning maqsadi Orol fojiasining Orolbo‘yi aholisi salomatligi va turmush tarziga ta’sir ko‘rsatgan asosiy muammolarni tarixiy va ilmiy manbalar asosida aniqlash va tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotda Orol fojiasining aholi hayotiga ta’siri quyidagi asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha ko‘rib chiqildi:

1.ekologik muhitning o‘zgarishi;

2.atmosfera havosining tuz va chang bilan ifloslanishi;

3.ichimlik suvi bilan bog‘liq muammolar;

4.aholi salomatligiga ta’sir;bolalar va zaif guruhlar muammolari;

5.baliqchilikvaqishloqxo‘jaligiringo‘zgarishi;
iqtisodiy va ijtimoiy muammolar;

6.migratsiya va turmush tarzining o‘zgarishi.

7.Mazkur yondashuv Orol fojiasini faqat bitta soha doirasida emas, balki tarixiy va ijtimoiy jarayon

Sifatida,baholash,imkonini,beradi.
Orol fojiasining asosiy muammolarini tushunish uchun, avvalo, dengizning qisqarish ko‘lamiga e’tibor qaratish lozim. Ilmiy ma’lumotlarga ko‘ra, 1960-yilda Orol dengizi maydoni 68 478 km² bo‘lgan. U o‘sha davrda dunyodagi to‘rtinchi yirik ichki suv havzasi hisoblangan. 1960–2018-yillar davomida dengiz maydoni 60 ming km² dan ortiq qisqargan. [2]
Bu oddiy geografik o‘zgarish emas edi. Dengizning qisqarishi bilan butun hududning tabiiy sharoiti o‘zgardi. Suv bilan qoplangan hududlarning quruqlikka aylanishi natijasida cho‘llanish jarayoni kuchaydi, tuproq sho‘rlanishi va changlanish muammolari paydo bo‘ldi.
P. Micklinning tadqiqotiga ko‘ra, 1960-yillardan boshlangan qurish jarayonida Orol sathi taxminan 23 metrga pasaygan, suv maydoni 74 foizga, suv hajmi esa 90 foizga kamaygan. Shu bilan birga, suv sho‘rligi 10 g/l atrofidan 100 g/l dan yuqori ko‘rsatkichlarga yetgan. [1]
Bunday keskin o‘zgarishlar Orol dengizi ekotizimining izdan chiqishiga sabab bo‘ldi. Baliq turlarining keskin kamayishi, deltalar ekotizimining degradatsiyasi va qirg‘oq hududlarining cho‘llanishi hudud aholisining tabiiy resurslardan foydalanish imkoniyatlarini kamaytirdi.

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

Orol fojiasining aholi salomatligiga ta’sir qiluvchi asosiy omillaridan biri qurigan dengiz tubidan,ko‘tariladigan,tuz,va,changdir.
Dengizning katta qismi qurib qolgach, avval suv ostida bo‘lgan tuzli cho‘kindilar ochiq yuzaga chiqdi. Shamol ta’sirida ushbu zarrachalar atmosfera orqali uzoq masofalarga tarqaladigan bo‘ldi.

WHO ma’lumotlarida O‘zbekistonda chang bo‘ronlari suv tanqisligi, qurg‘oqlik va yerlarning degradatsiyasi bilan bog‘liqligi ko‘rsatiladi. Chang tarkibidagi mayda zarrachalarning yuqori konsentratsiyasi inson salomatligi uchun muhim xavf hisoblanadi. [4]
Mazkur muammo Orolbo‘yi aholisining kundalik hayotiga ham ta’sir qiladi. Kuchli shamol vaqtida havoning changlanishi, ko‘z va nafas yo‘llarining ta’sirlanishi, uy-joy va xo‘jalik obyektlarining chang bilan qoplanishi kabi holatlar yuzaga keladi.: WHO 2021-yilda Qoraqalpog‘istonda sog‘liqni saqlash tizimini baholash jarayonida Orol dengizining qurishi natijasida katta hududlarning degradatsiyasi va cho‘llanishi yuzaga kelgani, buning natijasida ichimlik suvi tanqisligi, og‘ir oziqlanish muammolari va aholining umumiy sog‘liq holatining yomonlashuvi kuzatilganini qayd etgan.

Ilmiy manbalar Orol fojiasining ko‘lamini aniq raqamlar bilan ham tasdiqlaydi. 1960–2018-yillarda dengiz maydonining 87,85 foizga qisqargani va suv hajmining taxminan 1000,51 km³ ga kamaygani ekologik o‘zgarishlarning mislsiz darajasini ko‘rsatadi. [2]

Mazkur tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tizimli tahlil, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, statistik ma’lumotlarni qiyoslash va ilmiy manbalarni umumlashtirish usullaridan foydalanildi.
Tadqiqotning tarixiy qismida Orol dengizining 1960-yillardan keyingi qisqarish jarayoni, suv resurslaridan foydalanishning o‘zgarishi va uning hudud aholisi hayotiga ta’siri o‘rganildi.

1.ekologik muhitning o‘zgarishi;

2.atmosfera havosining tuz va chang bilan ifloslanishi;

3.ichimlik suvi bilan bog‘liq muammolar;

4.aholi,salomatligiga ta’sir;bolalar va zaif guruhlar muammolari;

5.baliqchilik,va,qishloq,xo‘jaligining,o‘zgarishi;iqtisodiy va ijtimoiy muammolar;

6.migratsiya va turmush tarzining o‘zgarishi.

7.Mazkur yondashuv Orol fojiasini faqat bitta soha doirasida emas, balki tarixiy va ijtimoiy jarayon sifatida baholash imkonini,beradi.

Orol fojiasining asosiy muammolarini tushunish uchun, avvalo, dengizning qisqarish ko‘lamiga e’tibor qaratish lozim. Ilmiy ma’lumotlarga ko‘ra, 1960-yilda Orol dengizi maydoni 68 478 km² bo‘lgan. U o‘sha davrda dunyodagi to‘rtinchi yirik ichki suv havzasi hisoblangan. 1960–2018-yillar davomida dengiz maydoni 60 ming km² dan ortiq qisqargan. [2]

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

Bu oddiy geografik o‘zgarish emas edi. Dengizning qisqarishi bilan butun hududning tabiiy sharoiti o‘zgardi. Suv bilan qoplangan hududlarning quruqlikka aylanishi natijasida cho‘llanish jarayoni kuchaydi, tuproq sho‘rlanishi va changlanish,muammolari,paydo,bo‘ldi.

P. Micklinning tadqiqotiga ko‘ra, 1960-yillardan boshlangan qurish jarayonida Orol sathi taxminan 23 metrga pasaygan, suv maydoni 74 foizga, suv hajmi esa 90 foizga kamaygan. Shu bilan birga, suv sho‘rligi 10 g/l atrofidan 100g/l,dan,yuqori,ko‘rsatkichlarga,yetgan. [1]
Bunday keskin o‘zgarishlar Orol dengizi ekotizimining izdan chiqishiga sabab bo‘ldi. Baliq turlarining keskin kamayishi, deltalar ekotizimining degradatsiyasi va qirg‘oq hududlarining cho‘llanishi hudud aholisining tabiiy resurslardan,foydalanish,imkoniyatlarini,kamaytirdi.

Orol fojiasining aholi salomatligiga ta’sir qiluvchi asosiy omillaridan biri qurigan dengiz tubidan ko‘tariladigan tuz va,changdir.

Dengizning katta qismi qurib qolgach, avval suv ostida bo‘lgan tuzli cho‘kindilar ochiq yuzaga chiqdi. Shamol ta’sirida ushbu zarrachalar atmosfera orqali uzoq masofalarga tarqaladigan bo‘ldi.
WHO ma’lumotlarida O‘zbekistonda chang bo‘ronlari suv tanqisligi, qurg‘oqlik va yerlarning degradatsiyasi bilan bog‘liqligi ko‘rsatiladi. Chang tarkibidagi mayda zarrachalarning yuqori konsentratsiyasi inson salomatligi uchun muhim,xavf,hisoblanadi. [4]

]Mazkur muammo Orolbo‘yi aholisining kundalik hayotiga ham ta’sir qiladi. Kuchli shamol vaqtida havoning changlanishi, ko‘z va nafas yo‘llarining ta’sirlanishi, uy-joy va xo‘jalik obyektlarining chang bilan qoplanishi kabi holatlar,yuzaga,keladi.

WHO 2021-yilda Qoraqalpog‘istonda sog‘liqni saqlash tizimini baholash jarayonida Orol dengizining qurishi natijasida katta hududlarning degradatsiyasi va cho‘llanishi yuzaga kelgani, buning natijasida ichimlik suvi tanqisligi, og‘ir oziqlanish muammolari va aholining umumiy sog‘liq holatining yomonlashuvi kuzatilganini qayd etgan.

Ilmiy manbalar Orol fojiasining ko‘lamini aniq raqamlar bilan ham tasdiqlaydi. 1960–2018-yillarda dengiz maydonining 87,85 foizga qisqargani va suv hajmining taxminan 1000,51 km³ ga kamaygani ekologik o‘zgarishlarning,mislsiz,darajasini,ko‘rsatadi. [2]

Orol fojiasi XX asrning ikkinchi yarmida insonning tabiiy resurslardan noto‘g‘ri foydalanishi natijasida yuzaga kelgan va bugungi kungacha davom etayotgan yirik ekologik, tibbiy va ijtimoiy muammodir. Orol dengizining qurishi natijasida uning tubida Orolqum cho‘li shakllanib, atmosferaga,tarqaladigan,tuz,va,chang,zarrachalari

Orol,bo‘yiaholisining,yashash,muhitiga,salbiy,ta’sir,ko‘rsatdi.
Mazkur ekologik inqiroz, ayniqsa, nafas yo‘llari kasalliklari, yurak-qon tomir tizimi bilan bog‘liq xavflar, bolalar salomatligi, ichimlik suvi ta’minoti va sanitariya sharoitlari bilan bog‘liq muammolarni kuchaytirdi. Shuningdek, suv tanqisligi, tuproq sho‘rlanishi va qishloq xo‘jaligidagi

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

qiyinchiliklar aholining iqtisodiy ahvoliga ta'sir ko'rsatib, an'anaviy,turmush,tarzining,o'zgarishi,va,migratsiya,jarayonlarini,kuchaytirdi.
Shu bilan birga, Orol fojiasi faqat ekologik muammo emas, balki aholi salomatligi, iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy farovonlikka bevosita ta'sir qiluvchi kompleks muammo ekanligi aniqlandi. Shuning uchun Orolbo'yi hududida ekologik barqarorlikni ta'minlash, aholi salomatligini muhofaza qilish, ichimlik suvi sifatini yaxshilash, tuz-chang tarqalishini kamaytirish va aholi turmush sharoitini yaxshilash istiqboldagi muhim vazifalar hisoblanadi.

Umuman olganda, Orol fojiasi inson va tabiat o'rtasidagi muvozanat buzilishining og'ir oqibatlarini ko'rsatib beruvchi tarixiy saboqdir. Uning ta'sirini kamaytirish esa ekologik, tibbiy va ijtimoiy choralarni o'zaro uyg'un holda amalga oshirishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Micklin P. The Aral Sea Disaster. Annual Review of Earth and Planetary Sciences. 2007. Vol. 35. P. 47–72. DOI: 10.1146/annurev.earth.35.031306.140120.
2. Yang X., Wang N., Chen A., He J., Hua T., Qie Y. Changes in area and water volume of the Aral Sea in the arid Central Asia over the period of 1960–2018 and their causes. Catena. 2020. Vol. 191. Article 104566. DOI: 10.1016/j.catena.2020.104566.
3. World Health Organization Regional Office for Europe. WHO conducts comprehensive health system assessment in Uzbekistan's Karakalpakstan region. 23 June 2021.
4. World Health Organization Regional Office for Europe. Protecting health from climate change in Uzbekistan / Environment and health information on Uzbekistan.
5. Crighton E.J., Elliott S.J., van der Meer J., Small I., Upshur R. The Aral Sea disaster and self-rated health. Health & Place. 2003.